
Alfredo Gomis Vidal

Aportacions per a la recuperació de la memòria

AUTORS: JOAN JOSEP TORRÓ MARTÍNEZ - JOSEP GANDÍA I CALABUIG

*“Es inútil intentar correr un tupido velo sobre el pasado. El pasado siempre vuelve, es un principio que por regla general suele cumplirse las más de las veces con incómoda reiteración o manifiesta inoportunidad. Y * ese* pasado se encuentra necesariamente sometido a distorsiones ideológicas, ejercicios de desmemoria y mitologizaciones múltiples”*

Alberto Reig Tapia

“Memoria de la Guerra Civil. Los mitos de la tribu”

D'un temps ençà, hi ha historiadors, moviments socials i col·lectius que estan treballant per recuperar la memòria històrica i col·lectiva dels que els va tocar viure la guerra civil, la postguerra i tot el franquisme. Els estudis i investigacions que estan apareixent en l'actualitat, aporten dades importants que descriuen un escenari difícil, situacions crítiques i moments violents. Tractar qüestions històriques respecte de la Guerra Civil espanyola, encara hui, alça polèmica, sobretot quan es circumscriu tant a l'àmbit local com comarcal. No es tracta ara d'entrar en esta dinàmica, la qual cosa suposaria discussions estèrils i poc productives en el coneixement del passat recent. Més bé es tracta de rescatar de la memòria, fets i esdeveniments, en este cas amb el qualificatiu de dramàtics, que no li agraden a ningú, però que vullguen o no formen part de la nostra memòria col·lectiva, del nostre passat recent.¹

La qüestió està que eixa memòria col·lectiva ha estat sotmesa, fins i tot durant el període democràtic, a l'oblit. Oblit que ha estat manipulat pel vencedor que ha fet valer com a única memòria, la seua, la del que no va convèncer ni va perdonar. Durant la dictadu-

ra feixista del general Franco, tot l'Estat espanyol va estar sotmès a un control social, econòmic, religiós, educatiu, en definitiva, a un control de les vides, sobretot dels vençuts. Este control passava per la censura, passava per l'ús de la repressió i la por, però emprant la mort com a únic element per a convèncer.

Durant el conflicte bèl·lic, tant un bàndol com l'altre aplicaren mesures repressives desmesurades. Un argument fàcil i finalista, emprat durant molt de temps, defensat i argumentat que tots dos bàndols feren el mateix, tots dos tenen les mateixes culpes i les mateixes responsabilitats. Tots dos afusellaren, tots dos desterraren, tots dos empraren la repressió sobre el bàndol contrari. Acceptant esta argumentació no hi ha cabuda per a la discussió, per a la construcció d'un nou coneixement del passat, al menys més objectiu.

Però la realitat no es eixa. A partir d'un anàlisi objectiu, seriós i evitant qualsevol influència ideològica, del qui puga contar els fets, s'evidencia la diferència entre la repressió republicana i la franquista. Les diferències, tant quantitatives com qualitatives, són importants. La repressió republicana va estar

exercida per comitès o grups de milicians que ateniien els seus criteris, exercien la seua llei, sempre fora del control del govern, qüestió que, a poc a poc, el govern anava controlant. En el cas dels militars rebels, era el propi govern qui establí, com s'havia d'aplicar la repressió i quines eren les ferramentes per aconseguir imposar la seua opció. Per als militars rebels l'única manera de convèncer era aniquilant l'enemic. Fins i tot, l'entramat legislatiu i judicial per poder aconseguir este objectiu, va estar vigent durant molts anys.

No es tracta d'iniciar un anàlisi quantitatiu dels que varen patir la repressió republicana i quants la repressió franquista que, tot siga dit, ja està fet. Creem que la qüestió ha d'atendre a elements més bé de caire qualitatiu. De fet, la repressió franquista va durar fins a poc de temps després de la mort del dictador. Sols en la durada trobem elements que donen diferències molt substancials entre dues maneres d'aplicar la repressió. Però, com ja hem dit abans crec que la qüestió és més bé qualitativa.

En este sentit i com a mostra de l'argument que s'exposa, Eslava Galan apunta i recupera l'experiència d'un jurista, fiscal del

tribunal suprem de Madrid i conegut del General Queipo de Llano, el qual va ser testimoni de les conseqüències de les dues repressions:

“Tuve la oportunidad de ser testigo de la represión en ambas zonas. En la nacionalista, era planificada, metódica, fría. Como no se fiaban de la gente, las autoridades imponían su voluntad por medio del terror. Para ello, cometieron atrocidades. En la zona del Frente Popular también se cometieron atrocidades. En eso, ambas zonas se parecían, pero la diferencia reside en que en la zona republicana los crímenes los perpetró la gente apasionada, no las autoridades. Estas siempre trataron de impedirlo. La ayuda que me prestaron para que escapara no es más que un caso entre muchos. No fue así en la zona nacionalista.”²

D'esta qüestió se n'ha escrit molt els darrers anys sempre des d'una perspectiva més general, mentre que des d'un àmbit més local i proper al ciutadà, no ha estat una pràctica comuna. Ara bé, sí que s'ha desenvolupat tot un seguit d'actes, acompanyats de declaracions institucionals, de cerimònies religioses i, fins i tot, declarant-se màrtirs, qüestió que no es posa en dubte, atenen a la llibertat religiosa, però que tampoc lleva arguments per recordar als vençuts, als que varen patir presó, tortura i mort. Res justifica la mort de ningú, tot assassinat ha de ser denunciat, vinga d'on vinga i l'ordene qui l'ordene.

A Ontinyent, com a la resta dels diferents indrets del territori que conformen l'Estat espanyol, també patiren la repressió franquista en cada una de les seues modalitats. La pèrdua de béns, la tortura, la vexació i, fins i tot, la mort varen ser presents a la ciutat d'Ontinyent. Es així com Gavarda, ens dona constància dels fets, ocorreguts a Ontin-

yent, on s'afusellaren 12 persones. Pot ser, la memòria, dels que ho recorden, es gaste una mala passada i siga per l'excessiva joventut del moment o per la senectut dels pocs que visqueren l'època, quede en un record desvirtuat, per no dir oblidat. Per fortuna, les memòries escrites els documents conservats ajuden a cobrir les llacunes de la memòria i l'oblit.

Tal volta, en altre moment, s'arribe a recordar, o al menys intentar deixar constància i coneixement, de les raons que es varen argumentar per afusellar als 12 ontinyentins a les tàpies del cementiri i dels que durant anys posteriors varen ser víctimes de la repressió franquista a Paterna. En total, mes de 90 ontinyentins foren víctimes directes dels afusellaments franquistes.

És per això que amb estes breus notes que presentem ara, puguen conèixer un poc més, com va afectar a la nostra gent el terror, l'extermini i la violència franquista, programada i premeditada. Es tracta, doncs, d'aportar un xicotet gra de sorra, per a reconstruir el passat amb la màxima objectivitat i sobretot respecte a les memòries individuals i col·lectives que encara en l'actualitat conviuen i que varen ser víctimes de la guerra civil, de la dictadura franquista, dels crims de guerra i postguerra, sempre sota el paraigües del propi govern qui justificava estes accions sobre la població civil³.

Alfredo Gomis Vidal

Tot seguit s'aporten una sèrie de dades sobre Alfredo Gomis Vidal, artista valencià, de qui tenim alguna informació pel que fa, tant a la seua obra escultòrica, com pel que fa a la seua vida. De tota manera, el que ara vos presentem són unes breus notes de l'artista que va decidir instal·lar-se a Ontinyent, que

durant uns pocs anys va formar part de la nostra gent, i que com molts altres ontinyentins i valencians patiren la repressió, la humiliació i, fins i tot, la mort.

Alfredo Gomis Vidal escultor i tallista, va nàixer a València el 1905. Son pare va ser un ebanista dels més qualificats del seu temps, fet que va condicionar que Alfredo fóra escultor. És va formar en l'Escola d'Arts i Oficis Artístics i en la Superior de Belles Arts de Sant Carles de València. Una volta va acabar els seus estudis, treballà en l'escultura ornamental dels mobles que construïen en la fabrica de son pare⁴. Segons Perez Contel, Alfredo Gomis va demostrar les seues qualitats artístiques i intel·lectuals en el món de l'escultura. De tota manera, este fet no li va permetre el que poguera guanyar-se la vida com a artista i, per tant, utilitzar l'escultura com a mitjà d'expressió artística. Estes circumstàncies van obligar Gomis al treball de la fusta, sobretot a la talla ornamental de mobles, la qual cosa li va suposar una notable categoria.

Donat que al sí del Gremi d'ebanistes de València, es va produir una crisi i, al temps, se li va fer una oferta de treball a una fàbrica de mobles ontinyentina, va decidir ubicar la seua llar a la ciutat d'Ontinyent. Serà a la Plaça Pi i Margall, en el número tres on s'ubica la família formada per Alfredo, Josefa i el seu fill Alfredo⁵.

Una volta esclata el conflicte bèl·lic a Ontinyent, es produeix, com a molts altres pobles i ciutats de l'Estat espanyol, la col·lectivització dels sectors industrials i agrícoles. És així com el ram de la fusta també es va vore afectat, essent la fàbrica en la qual treballava Alfredo Gomis Vidal, incautada i col·lectivitzada. En este sentit, Alfredo Gomis, afiliat a la UGT i al Partit Comunista, va ser president de la Col·lectivitat.

Potser que, com apunta Pérez Contel, este fet va venir motivat per la seua conscient responsabilitat així com per la seua coneguda capacitat intel·lectual i adhesió a la causa obrera⁶.

Una vegada acabada la Guerra Civil, sembla ser que el seu primer destí, per tal de fugir de les forces vencedores, va ser la ciutat de València, on es va trobar amb Tónico Ballester. Tot carregat amb allò que el seu cos podia dur, va intentar convèncer Tónico per a fugir, tots dos junts per Alacant i així lliurar-se de la repressió i, en el pitjor dels casos, de la mort. Este últim no va acceptar l'oferta i va marxar sols cap Alacant⁷. Sembla ser que les intencions d'Alfredo Gomis eren la d'embarcar en aquells barcos que havien de partir del port alacantí cap a l'exili, però que no va poder utilitzar. Va ser detingut i confinat en el camp de Concentració de Los Almendros, com moltes altres persones, unes militars, d'altres civils. Allí va compartir presidi amb artistes, i intel·lectuals com Maux Aub, Tuñón de Lara i Ramón Puyol Roman.

El cas és que a l'estiu de 1939 ja es trobava detingut i empresonat a Ontinyent. Gràcies a la documentació inclosa en el seu Judici Sumaríssim, coneixem els detalls de la seua peripècia personal⁸. El 27 de juny va ser sotmès a un interrogatori per part de la Guardia Civil en la presó ontinyentina. En el document en qüestió trobem resumides les principals acusacions de que era objecte:

- 1.- Afiliat primer al Partit Republicà Radical Socialista, va acabar en les files del Partit Comunista i de la UGT.
- 2.- Va ser un dels membres i secretari del primer Comitè de Salut Pública, organisme responsable de les detencions i execucions de sospitosos
- 3.- Va presidir la col·lectivitat del ram de la fusta

4.- Va ser organitzador de la policia secreta i membre del comité d'enllaç CNT-UGT

5.- Al final, va acabar allistant-se al exercit i va actuar com a dibuixant en la 96 Brigada Mixta.

Unes setmanes després va declarar davant del Jutge Militar d'Ontinyent (el 21 de agost) moment en què va intentar aclarir algunes de eixes acusacions. Segons la declaració de Gomis:

“fue uno de los organizadores de la policia secreta, pero esta no estaba al servicio del Partido Comunista, pues lo estaba al servicio de la UGT y su unica finalidad era la de vigilar la moralidad de los componente, prueba de lo cual es que por dicha policia no se detuvo a ninguna persona de derechas y en cambio fueron destituidos dos elementos destacados de la UGT”. Efectivamente, sabemos por varias fuentes que en el otoño de 1936 funcionaba en Ontinyent una “policia secreta” tanto de UGT como de CNT, pero sus funciones y tareas parecen completamente diferentes a las supuestas por las autoridades franquistas.

En cuanto a su pertenencia y actuacion en el CSP dice: “no es cierto que en los siete dias que estuvo actuando el exponente como secretario de salud publica fueraon juzgados muchos individuos y se dictaron muchas penas de muerte, pues durante ese lapso de tiempo no se condeno a nadie a dicha pena”. Recordemos que el primer CSP se formo en los primeros dias de agosto y que las primeras muertes en Ontinyent se producen en la noche del 10 al 11 de agosto. Probablemente Gomis habia viajado a Valencia donde residia parte de su familia el 8 de agos-

to (sabado).

Y añade: “no es cierto que haya tenido ninguna intervencion en la detencion de ninguna persona” y “no es cierto que haya tenido intervencion alguna en la destruccion o incendio de las imagenes y objetos sagrados”.

Poc temps després, va ser traslladat a València a la presó Model des d'on va seguir tot el procés. En este establiment penitenciari va coincidir amb molts ontinyentins i amb altres artistes valencians. Es allí on, de nou, es va retrobar amb Tónico Ballester. En aquella presó va coincidir amb professors i companys d'estudis, entre els que destacaven Vicente Beltarn Grimal, Rafal Bargues, Francisco Badia, Francisco Carreño, José Sabina, Eleuterio Bauset, Rafael Raga, Francisco Caro, Angel Gaos i Rafel Perez Contel, del que va ser condeixeble, entre altres.

Les instal·lacions de la presó, que en un principi estava destinada per a 300 persones, es varen reunir més de set mil, amb unes condicions inhumanes i sense cap condició higiènica i, per suposat, amb els conseqüents problemes que du el propi hacinament. Este fet va provocar que es repartiren els empresonats per altres centres penitenciaris. Es així com els artistes varen passar a ocupar altres cel·les més amples les quals donaven vistes a l'horta. Entre la població reclusa, estes cel·les rebien el nom de “cel·les de pago o dels distingits”, ja que semblava, dins les circumstàncies, tenien i reunien millors condicions que la resta de cel·les.

Durant els temps que va estar empresonat Alfredo Gomis, la seua activitat en la presó, com la resta dels artistes, estava centrada en els treballs que venien desenvolupant-se en un taller d'Arts Plàstiques. Este taller es va crear a iniciativa del propi director de la presó, i co-

Alfredo Gomis Vidal, el segon per l'esquerre, amb altres empresonats al Camp de los Almendros a Alacant.

bria d'alguna manera, les necessitats d'esglésies i del mateix govern, esculpia imatges religioses o el que durant tants anys seria símbols de la repressió: l'àguila imperial. Esta va ser la seua tasca al taller, esculpia en fusta un monumental escut imperial destinat a presidir la capçalera del despatx del director de la presó.

Ara sí, esta iniciativa tenia una justificació, sempre entesa com una oportunitat dels penats per poder rebaixar la pena que se'ls havia aplicat. Allò dins del llenguatge i terminologia legal del moment, s'anomenava redempció de penes mitjançant el treball. Tot este sistema de beneficis, si se'n pot dir be-

nefici, venia acompanyat, recompenat amb l'excepció que tenien els artistes de realitzar certs serveis. Era així com tots es veien beneficiats, uns podien vore rebaixada la seua pena pel treball, d'altres realitzaven treballs per a poder vendre fora en el carrer, minvant les necessitats materials pròpies i de la família, però sempre gràcies a col·laboració de les dones i familiars, els quals en certa mesura també patien les conseqüències de tenir un familiar empresonat. Molts dels artistes posaven a la venda, en el carrer, els seus treballs gràcies als familiars i amics. Però, sobretot, ocupaven el temps realitzant una activitat productiva sempre pensant que, en qualsevol moment, podien

Alfredo Gomis escolpint l'àguila imperial a la presó model de València.

vore com el seu nom estava inclòs en la saca del dia. Este és el testimoni de Pérez Contel respecte del pensament de Gomis, el qual ve a il·lustrar una realitat bastant dramàtica i plena de desesperació:

“Gomis decía que tenía que emborracharse trabajando para dejar de pensar en su mujer y sus hijos y en el triste final que le aguardaba”⁹

El 26 de setembre de 1939 el condemnaren a la pena de mort. La pena tardaria un temps en ser aplicada. En eixe interval, encara es varen produir algunes actuacions complementaries al judici. El 26 de març de 1940 l'Alcalde emetia un nou informe en el què a més d'insistir en les greus acusacions ja comentades, no deixa de reconèixer que les primeres morts ocorregudes a Ontinyent, es varen produir mentre Gomis estava de viatge a València i que al tornar a Ontinyent va dimetir dels seus càrrecs en el CSP “al saber del asesinato de los mismos”. A més a més, confirma que “como hechos realizados en favor de personas afectas a la Causa Nacional, se cita su intervencion en favor del infrafirmante y su hermano”¹⁰.

De res varen servir estes consideracions, ni els testimonis del propi Gomis desmentint les principals acusacions. En el sumari no tenia cabuda la defensa. Sols apareixen documents acusatoris i el testimoni del acusat no es tingut en consideració per a res. El text de la sentència recollirà, sense més, les acusacions que des del primer moment se li varen imputar, sense més histories.

Eixa va ser la sort d'Alfredo Gomis Vidal, va formar part d'una saca. Es varen fer realitat les paraules que va mantenir amb Tónico Ballester. En aquells dies d'abril, pels carrers la ciutat de València es varen trobar mestre i alumne.

Este últim, en l'acomiadament va pronosticar el seu final. Es així que aquella sospita anava ser complida a l'edat de 35 anys. Així conta Pérez Contel, com el propi Gomis després del consell de guerra volia llevar-li importància a la condemna:

“Desde que regreso del Consejo de Guerra con la petición de pena de muerte, por las mañanas nos contaba que un pelotón de ejecución lo fusilaba junto a un grupo de compañeros. Así uno y otro día. Por eso al final decía: “cuando me fusilen de verdad en Paterna, ya habré sido fusilado infinidad de veces”¹¹

El dia 14 de juny de 1940 va ser afusellat al costat d'altres republicans segons manifesta Tónico:

“Al cabo de unos 20 días nos trasladaron a la cárcel Modelo; allí encontré al escultor Torán, fusilado días después junto a Alfredo Gomis i al dibujante humorista Bluf, en Paterna. Efectivamente Gomis no había conseguido su propósito de huir a Alicante. Una vez por semana, el que llamábamos “día de la saca”, unos 20 o 30 presos que eran transportados a Paterna para ser fusilados; todos sabíamos por las informaciones de los presos que trabajaban en las oficinas que aquel día de saca después de la comida, Gomis sería uno de los llamados; mantuvimos el secreto entre nosotros; al ser llamado por su nombre desde los altavoces con la coletilla “con todo” Gomis salió disparado sin despedirse de nadie, y, muy consciente de su destino, grito ¡ Vengeu-nos!¹²

La documentació oficial confirma que la data de la mort va ser el 14 de juny i no el 8 com manifesta Tónico. El que si és significatiu és per què Alfredo Gomis va formar

part de la saca, junt amb José Morales Tolsà, altre ontinyentí ajusticiat a Paterna. Tots dos formaren part de la saca extraordinària duta a terme per l'exaltació produïda per les victòries alemanyes a França i la recent presa de la ciutat de París per les tropes de Hitler, en plena Segona Guerra Mundial.¹³

La sentència que hem esmentat va ser emesa el 26 de setembre de 1939, i el 14 de juny de 1940, es va redactar una certificació amb la mateixa data del seu afusellament, que dia:

CERTIFICO.-“Que en causa nº 12.318-V se ha dictado la siguiente sentencia que copiada literalmente dice así. En la Plaza de Valencia a 26 de septiembre de 1939. Año de la Victoria. Reunido el Consejo de Guerra Permanente nº DOS para ver y fallamos la causa nº. 12318-V que por el procedimiento sumarísimo de urgencia.....RESULTANDO.- Que el procesado ALFREDO GOMIS VIDAL perteneció a la UGT, al PC antes del Alzamiento Nacional, al estallar este fue designado enlace del comité UGT-CNT, como vicepresidente de esta última ejecutiva. Secretario del PC, organizador y Director de la Policía Secreta. Secretario del Comité de Salud Pública, intervino en detenciones; durante su actuación fueron juzgadas muchas personas sobre las que recayó sentencia de muerte. Presidente del Control de la Madera, intervino en requisas, incautaciones, incendios y destrucción de imágenes. Hizo Propaganda revolucionaria en mítines, marchando voluntario al frente. HECHOS PROBADOS. CONSIDERANDO:- Que los hechos declarados como probados en el resultado anterior, son constitutivos de un delito de adhesión a la rebelión, previsto y pena-

do en el Art. 278 del C.J:M del que es responsable en concepto de autor, el procesado ALFREDO GOMIS VIDAL, siendo de apreciar para el mismo la circunstancia de perversidad que establece el art. 173 del citado Cuerpo Legal/ CONSIDERANDO. Que todo responsable criminalmente de un delito lo es también civilmente, cuya cuantía es determinada de acuerdo con las normas establecidas en el Decreto de 10 de enero de 1937 y la vigente Ley de Responsabilidades políticas. VISTOS los preceptos legales antes citados y los de general aplicación. FALLAMOS.- Que debemos condenar y condenamos al procesado ALFREDO GOMIS VIDAL a la pena de MUERTE, accesorias de interdicción civil e inhabilitación absoluta, en caso de indulto, y al pago de la responsabilidad civil sin determinación de cuantía. Así, por esta nuestra sentencia la pronunciamos, mandamos y firmamos.....

S.E. el Jefe del Estado se da por ENTERADO de la PENA DE MUERTE impuesta a ALFREDO GOMIS VIDAL.¹⁴

Així va acabar la curta vida d'un artista ubicat a Ontinyent. A més a més, l'expedient de Alfredo Gomis Vidal no va ser tancat fins l'octubre de 1945, moment en què es pronuncia un auto on es decreta el sobreseïment de l'expedient donat que l'assassinat, segons informes del propi alcalde, del comandant de la Guardia Civil, de la delegació Local d'informació i Investigació de la Falange Española y de las JONS d'Ontinyent així com del propi rector, no disposava de béns que li pogueren ser incautats. Ni tant sols els seus béns, excedien de vint-i-cinc mil pessetes, mínim que establia la llei per a poder fer efectiva la incautació.

LA REPÚBLICA

L'escultor Alfredo Gomis retratat per Salvador Torró.

BIBLIOGRAFIA

AGRAMUNT LACRUZ, Francisco. Diccionario de Artista Valencianos del Siglo XX, tomo II F-M. 1999, Valencia.

CALZADO ALDARIA, Antonio; Entre la nit i el maresme. La vall d'Albaida, 1939-1952. Ed. Germania. Alzira 2005

ESLAVA GALAN, Juan: Una Historia de la Guerra Civil Española que no va a gustar a nadie. Circulo de Lectores. 2005

GAVARDA, Vicent.: Els afusellaments al país valencià. (1938-1956) Arxiu i documents 10. Edicions Alfons el Magnanim.1993

PEREZ CONTEL, Rafael.: Artistas en València.1936-1939.Vol I

GANDIACALABUIG, Josep: "Les col·lectivitats industrials i agrícoles a Ontinyent durant la Guerra Civil en Alba 2-3 1985-1988

GANDIA CALABUIG, Josep "Els comitès, la repressió i el cas Quiles. Tres notes sobre la guerra Civil a Ontinyent". Alba16/17 2001/2002

REIG TAPIA, Alberto: Memoria de la Guerra Civil. Los mitos de la tribu. Alianza Editorial. Madrid 1999

TORRES, Rafael.: Los esclavos de Franco. Obreron, Madrid 2002

INFORMACIÓN. suplement El Dominical de 28 de setembre de 2003, any 6, núm. 340.
VVAA.: Una Immensa prisión. Los campos de concentración y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo. Crítica. Barcelona. 2003

NOTES

¹ Josep Gandia aporta dades respecte de com es va viure la repressió tant durant la guerra civil a l'Ontinyent republicà al temps que apunta dades respecte la repressió franquista a Ontinyent. Veg.: J. Gandia "Els comitès, la repressió i el cas Quiles. Tres notes sobre la guerra Civil a Ontinyent". Alba16/17 2001/2002. Antonio Calzado ha vist publicat el seu treball on podem conèixer i obtenir noves dades sobre esta etapa negra de la nostra recent història CALZADO ALDARIA, Antonio; Entre la nit i el maresme. La vall d'albaida, 1939-1952. Ed. Germania. Alzira 2005. El treball de J.M. Fernandez Soria i M del Carmen Agulló, "Maestros valencianos bajo el franquismo" aporta un estudi important del que va ser la repressió i depuració del magisteri al País Valencià. Podeu veure tambe el treball de Josep Gandía i Calabuig en aquet numero de Almaig.

² ESLAVA GALAN, Juan.: Una historia de

la Guerra Civil que no va a gustar a nadie. Circulo de Lectores 2005. Pag. 75 on es cita l'obra d'Enrique Moradiellos. 1936. Los mitos de la Guerra Civil. Barcelona,2004.

³ Tal volta estaria interessant, encetar línies d'investigació que ens pogueren aportar noves dades de com es va viure eixa repressió a Ontinyent després de la guerra. No sols atenant a les persones mortes, sinó també explicant com molts homes i dones d'Ontinyent, patiren la repressió, l'exili i el desterrament tant sols per defensar unes idees.

⁴ PEREZ CONTEL, Rafael.: Artistas en València.1936-1939.Vol I pàg 182,i també en AGRAMUNT LACRUZ, Francisco. Diccionario de Artista Valencianos del Siglo XX, tomo II F-M. pàg 799 1999, Valencia.

⁵ En el padró d'habitants de 1935, aprovat en 1937 figuren inscrits en el número 3 de la Plaça Cardenal Benlloch, encara que s'anomena Pi i Margall, Alfredo Gomis Vidal, de professió tallista i amb data naixement del 4 de setembre de 1904; Josefa Sanfelix Agustin, mestressa i amb data de naixement 8 de juny de 1909 i Alfredo Gomis Sanfèlix, nascut el 7 d'abril de 1934. Tots tres varen nèixer a València i segons resa en el padró, en el moment de la seua inscripció feia deu mesos que residien a Ontinyent

⁶ GANDIA CALABUIG, Josep: "Les col·lectivitats industrials i agrícoles a Ontinyent durant la Guerra Civil en Alba 2-3 1985-1988. Francisco Agramunt situa erròniament la sua afiliació sindical com a cenequista

⁷ www.nodo50.org/age/colaborador/tonicoballester.htm. Testimonio Tónico Ballester. El último día de la Republica en Valencia

⁸ Juzgado Militar. Valencia. Juicio Sumarísimo 12318-V-1939 (Alfredo Gomis Vidal)

⁹ PEREZ CONTEL, Rafael.: Artistas en València.1936-1939.Vol I pàg 182

¹⁰ AMO: Responsabilitats Politiques. Informes bona conducta..Causa General

¹¹ TORRES, Rafael.: Los esclavos de Franco. Obreron, Madrid 2002. pàg 182

¹² www.nodo50.org/age/colaborador/tonicoballester.htm. Testimonio Tónico Ballester. El último día de la Republica en Valencia. Ens varem posar en contacte amb el seu fill però malauradament no hem aconseguit cap data al respecte ja que Tónico va estar exiliat a Mèxic.

¹³ GAVARDA, Vicent.: Els afusellaments al País Valencià. (1938-1956) Arxiu i documents 10. Edicions Alfons el Magnanim.1993. Així mateix Gavarda apunta que Alfredo Gomis tenia 40 anys quan va ser afusellat.

¹⁴ TRRP